

Daniela Butnaru

Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippipe” al Academiei Române – Filiala Iași
d_butnaru@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7216-0693>

O NOUĂ ETAPĂ
ÎN CERCETAREA
DIALECTOLOGICĂ
ROMÂNEASCĂ: *NOUL
ATLAS LINGVISTIC ROMÂN,
PE REGIUNI. MOLDOVA
ȘI BUCOVINA, VOLUMUL V*

A New Stage in Romanian Dialectological Research: *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina, volume V*

ABSTRACT

This text is a discussion of the latest volume of *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina*, published in 2022. Although the structure of the volumes published so far is preserved, we cannot ignore the technical novelties (the editing is done with the help of a computer-aided editing software, the result of the cooperation between dialectologists and computer scientists). The documentary material contained in this volume (relating to time, meteorology, relief, school, army, administration, trade) is interesting both for researchers in the fields of dialectology, history of the Romanian language, toponymy, ethnography, and for the general public. Referring to some of the maps in this volume, we have shown their importance for the onomasiological study of some terms.

KEYWORDS: Roumanian dialectology, linguistic atlases, onomasiology, research.

În 2022 a fost publicat la Iași, la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, un nou volum, al V-lea, din seria dedicată Moldovei și Bucovinei, impresionant nu datorită dimensiunilor (LXX + 418 de pagini de format A3), ci mai ales grație conținutului său. Acest volum din noua generație, a treia¹, a atlaselor lingvistice românești a fost realizat de către Stelian Dumistrăcel, Luminița Botoșineanu, Florin-Teodor Olariu, Veronica Olariu, Alexandru-Laurențiu Cohan, cercetători la Departamentul de dialectologie și sociolingvistică din

¹ Prima realizare majoră a geografiei lingvistice românești este atlasul lui Gustav Weigand (*Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebiets*, 1909), iar a doua generație de lucrări de profil este reprezentată de *Atlasul lingvistic român* (coord. Sextil Pușcariu; autori: Sever Pop, Emil Petrovici, I/1 – 1938, I/2 – 1942, II/1 – 1940).

cadrul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române – Filiala Iași, pe baza unui material cules prin anchete de teren efectuate (între anii 1967 și 1974) de Vasile Arvinte (1927–2011), Stelian Dumistrăcel (1937–2022), Ion A. Florea (1941–2002), Ion Nuță (1937–2011) și Adrian Turculeț (1943–2021), care au fost cercetători la același institut și/ sau profesori la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Ultimele trei volume ale *Noului Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina* (în continuare: NALR–Mold.Bucov.) au fost realizate cu ajutorul unui program informatic de editare asistată de calculator, rezultat al cooperării specialiștilor dialectologi cu o echipă de cercetători informaticieni de la Institutul de Informatică Teoretică din Iași al Academiei Române. Această aplicație, o premieră la nivel național și una dintre primele realizări de profil în cartografia lingvistică europeană, permite atât editarea materialelor-sinteză de tip „material necartografiat” cât și realizarea hărților, care, în acest ultim tom, au un fundal fizic policrom, ce indică principalele unități de relief și cursuri de apă, dar fără a îngreuna observarea materialului lingvistic reprezentat. Această inovație în raport cu toate celelalte volume ale atlaselor lingvistice românești regionale² publicate până acum are, dincolo de impactul „estetic”, și unele avantaje la nivelul analizei concrete a materialului dialectal cartografiat. În acest sens, este suficient să ne gândim la terminologia agricolă, pe de o parte, și la cea specifică ocupațiilor și meșteșugurilor din zona montană, pe de altă parte. Astfel, dacă pentru un cititor străin, nefamiliarizat cu configurația geografică a Moldovei, lectura unei hărți clasice (fără policromie) nu l-ar fi ajutat să înțeleagă de ce terminologia agricolă este mai deficitară pe zona montană, în timp ce cea a morăritului, de exemplu, este mai puțin reprezentată pe zona de câmpie a Moldovei (asta pentru că morile au nevoie pentru a putea funcționa, în general, de cursurile cu ape repezi din zona de munte), prezența hărții fizice a zonei ca fundal al răspunsurilor cartografiate l-ar sprijinit în mod direct să stabilească singur „rolul variabilei geografice” (Dumistrăcel 1978: 293) în repartiția dialectală a unor terminologii.

În volumul V sunt cuprinse răspunsurile obținute de anchetatorii mai sus menționați la 323 de întrebări din secțiunea numerotată 1526–2000 din *Chestionarul* NALR având ca teme principale „Timpul; fenomene atmosferice” (întrebările cu nr. 1526–1615); „Terenu; relieful” (nr. 1616–1655); „Școala; armata; administrația” (nr. 1656–1738); „Meserii; comerț” (nr. 1739–1843) și „Diverse” (nr. 1844–2000). Materialul cules de anchetatori a fost prelucrat de editori și este prezentat sub forma a 152 de hărți de tip analitic, 171 de sinteze de tip material necartografiat, 133 de hărți interpretative simple și 9 hărți sintetice. În legătură cu ultimele două tipuri de hărți, ținem să menționăm că autorii atlasului au introdus un nou element inovativ în raport cu precedentele două volume publicate în format electronic, și anume folosirea policromiei inclusiv la nivelul simbolurilor utilizate în redactarea acestor hărți, aspect menit să ușureze și mai mult lectura lor. În plus, în ajutorul celor care consultă *Atlasul*, și la începutul acestui volum (ca și în cele anterioare) sunt redată lista localităților anchetate, împreună cu numărul cartografic corespunzător, apoi indicele alfabetic al cuvintelor-titlu, lista semnelor folosite în transcrierea fonetică, o listă de abrevieri și una bibliografică. Foarte interesante de urmărit din punct de vedere

² În această a treia generație de atlase există șapte serii regionale: ALRR–*Maramureș*, NALR–*Moldova și Bucovina*, ALRR–*Muntenia și Dobrogea*, NALR–*Oltenia*, NALR–*Banat*, NALR–*Crișana* și ALRR–*Transilvania*, având împreună o rețea de aproximativ 1000 de puncte, aproape de trei ori mai deasă decât cea din ALR.

semantic și de comparat sunt, de exemplu, hărțile 533 – *Bifurcație* „bifurcation” și 534 – *Răspântie* „carrefour”. Din harta 533 aflăm că, la întrebarea indirectă (însoțită de gest) „Cum îi spuneți la locul unde se întâlnesc două drumuri?”, predomină termenul *cruce* și sintagme de tipul *crucea* ori *crucile drumului*, (*la*) *cruce de drum*. Alte răspunsuri din aceeași familie lexicală au fost: *încrucișare*³ și *încrucișări*, *încrucitură*⁴, *răscruce*, *răscrucile* (ori *răscrucea*) *drumului*, *între cruci*, dar și, pe de altă parte, *despărțitură*, *cotitură*, *crac* și *craci*, *doi craci* (*de drum*) ori *doi craci ai drumului*, dar și *două cracuri* (*de drumuri*), (*la / în*) *colț* și *la colțul drumului* (sau *șoselei*), *răspintine*, *răspântie* sau *un răspinten de drum*, *la trei drumuri*, *unde face două drumuri*, *se-mparte în două părți*, *cot*, *la pisc*, *drum cu două despărțituri*, *bifurcă*, *bifulcație* și *bifurcație*⁵, *ramificații*, *drept în unghi*. Câte modalități de desemnare a unei realități! În harta 534 – *Răspântie*, care prezintă răspunsuri la întrebarea indirectă (însoțită de gest) „Cum îi spuneți la locul unde se întâlnesc două drumuri?”, predomină tot răspunsurile de tip *cruce* sau *crucea* (eventual *crucile*) *drumului* (ori *de drum*). S-a mai răspuns și cu *încrucișare* (*de drumuri*)⁶, *încrucișătură* (*de drumuri*), *răspântie*, *răscruce*, *traversare*, *între cruci*. Suprapunerea terminologică a răspunsurilor din cele două hărți este reflectată clar din chiar răspunsul unor informatori la a doua întrebare, pentru *răspântie*: „tot cruce”, „tot la crucile drumului”, „tot la răscruci”, „tot cotitură”, „tot răscruce de drumuri”, „tot răspântie”.

Dacă, în unele cazuri, termenii folosiți pentru a desemna o anumită realitate sunt puțini, pentru alte situații, răspunsurile surprinse de hărți sunt foarte variate și expresive. De pildă, dacă pentru întrebarea indirectă „Cum se cheamă boabele de gheață care cad uneori vara, când plouă și strică semănăturile, viile?”, răspunsurile au fost *gheață*, *piatră* și *grindină* (harta 529), în cazul întrebării „Dar aceea mai măruntă decât grindina, care cade ca un fel de ploaie înghețată?”, răspunsurile sunt atât de diverse, încât nu a putut fi realizată și o hartă interpretativă: (*tot*) *gheață*, *ploaie de gheață*, *piatră*, *piatră mărunțică*, *promoroacă*, *crupe*, *țârțai*, *țurțuri* (*de zăpadă* sau *de omăt*), *ploaie înghețată*, *grindină*, *o pietricică*, *policie*, *lapoviță*, *zloată*, *chidie*, *pășălău*, *polei*, *măzărliche*, *mielușei*, dar și (v. sub II) *ploaie măzărătă*, *lapoviță*, *poledită*, *purici de omăt*. Au fost recuperate din anchete și verbe care surprind acest fenomen meteorologic: *a se stura*, *a blizgăi*, *a lapovi*, *a țârțâra*, *a ninge mărunt* sau *mărunțel*, „ca orezul”, *a ninge pășălău*, *a ploua cu țurțuri*, *a chidia*. Deși autorii volumului *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice*⁷ au avut acces la materialul lingvistic (manuscris) oferit de acest volum al atlasului aflat pe atunci în faza de redactare, observăm că unii termeni nu au fost incluși în lucrarea despre terminologia meteorologică menționată, probabil datorită puținelor atestări. Într-o recenzie la acel volum, atrăgeam atenția și asupra definirii sintagmei *zăpada* sau *omătul mieilor* prin „măzărliche”, considerând că „elementul definitoriu principal [ar trebui] să fie cel temporal, de zăpadă căzută primăvara, în perioada în care sunt fătați mieii” (Butnaru

³ Redăm majoritatea exemplurilor în forma literarizată.

⁴ Termenul nu se regăsește în dicționarele limbii române (cf. soliorom.ro, dexonline.ro). Consemnarea, în paginile atlaselor lingvistice, a unor termeni încă neintroduși în lucrările lexicografice reprezintă încă un motiv pentru lingviști de a consulta temeinic și aceste surse.

⁵ Cu pluralul *bifurcății*.

⁶ Redăm, și aici, forme literarizate ale răspunsurilor.

⁷ Cristina Florescu (editor), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.

2017), constatare la care putem adăuga acum cu certitudine că și aspectul acestui tip de precipitații este diferit de al măzărîchii, fiind vorba de fulgi mari, apoși. M-am bucurat să găsesc printre informațiile suplimentare la harta 530 – *Măzărîche* explicații și pentru *omătul mieilor*: „omătul mieilor, lasă-aceea, nu-i de-aceala; vin niște fulgi mari, în luna lui april, domnule, așa, crezi că-i niște floare de măr [...] și zici: ăsta-i omătul mieilor”, omătul mieilor este „primăvara, când vine omăt cu apă”, „omătul mieilor [se zice] când plouă cu omăt primăvara”; așadar, diferența între *măzărîche* și *omătul/zăpada mieilor* este clară.

Din multitudinea variantelor populare corespunzătoare termenului științific *Calea-Lactee*⁸, găsim în volumul V al NALR–Moldov.Bucov., la harta nr. 518: *Drumul- și Calea-Orbilor*, care sunt predominante în centrul și nord-estul Moldovei, *Drumul-Orbilor*, *Drumul-Țiganilor*, *Drumul- și Calea Laptelui*, *Drumul- și Calea-lui-Traian*, *Drumul-Morților*, *Drumul-Vănilor*, *Drumul-Cerului*, *Drumul-Ciobanului*, *Crângul-Cerului*, *Crugul-Cerului*, *Brăul-Cerului*, *Drumul-Ciobanului*, *Troianul*, *Dâra-de-Paie*, *Drumului-Eroilor*, *Drumul-Dracului*, unele dintre ele aflate, după cum mărturisesc subiecții anchetați, de la școală sau din timpul efectuării stagiului militar. Folosind și acest material (aflat pe atunci tot în faza de manuscris), Rozalia Colciar a realizat un studiu comparativ cu denumirile din celelalte zone ale țării, unde sunt folosite și alte compuse pentru a indica fâșia luminoasă ce poate fi observată pe cerul nocturn (Colciar 2018); este un studiu foarte interesant pentru observarea imaginarii populare, care vine în completarea altor articole pe acest subiect (Bojan 1970; Mladenova 1998 ș.a.). Terminologia folosită pentru desemnarea Căii-Lactee poate fi studiată în continuare, datorită bogăției și diversității denominative⁹.

O extraordinar de bogată și expresivă sinonimie se vede în harta (și comentariile alăturate ei) 494 – *Se crapă de ziuă*, care conține răspunsuri obținute de anchetatori la întrebarea „Ce zici că se întâmplă atunci când noaptea-i pe terminate și începe să se vadă?": *se face ziuă*, *se revarsă zorile (de zi)*, *se zărește de ziuă*, *se zorește (de ziuă)*, *se crapă de ziuă*, *apar zările*, *se mijește de zi*, *zări de ziuă*, *zorile zilei*, *geană de ziuă*, *se mugește a zi*¹⁰, *zoriul zilelor*, *se îngânează de ziuă*, *răsar zările*, *răsar zorile*, *în zorul zilei*, *apar zorile*, *se luminează (de zi sau de ziuă)*, *ies zările*, *e geană de ziuă*, *se luminează (de ziuă)*, *iese geana (zilei)*, *în zori de zi*, *se genește (de ziuă)*, *se face geană de ziuă*, *începe a se cunoaște de ziuă*, *se geană de ziuă*, *se face ziuă*, *începe să lumineze de ziuă*, *se văd zorile*, *se răzgâie de ziuă*, *se varsă zorile*, *se-ngână ziua cu noaptea*, *în zorul zilei sau de ziuă*, *se crăcănează de ziuă* ș.a. Adăugând informația din alte atlase, se pot face analize pentru întregul teritoriu românesc, observându-se tipare ale manierei în care poporul român percepe ivirea zorilor. Marea varietate este consecința importanței pe care omul o acordă

⁸ Deși în NALR–Moldov.Bucov. V toate aceste denumiri sunt prezentate ca sintagme, am preferat să le redăm în textul de față ca substantive compuse, adaptându-le la recomandările ortografice din ultima ediție a *Dicționarului ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* (<https://doom.lingv.ro/?query=calea-lactee>, consultat în 20.10.2023).

⁹ În cadrul proiectului „Terminologia astronomică românească științific vs popular. Fenomene, obiecte cosmice și constelații”, finanțat de UEFISCDI (cod proiect PN-III-P4-ID-PCE-2020-1277), coordonat de CS I dr. Cristina Florescu (derulat în perioada 2021–2023, la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași), cercetătoarea Alina-Mihaela Bursuc a identificat în surse scrise în limba română mai mult de o sută de denumiri populare și regionale sinonime ale compusului *Calea-Lactee*.

¹⁰ Iată că anchetele efectuate acum jumătate de secol confirmă folosirea verbului *murgi* și cu sensul, rar, „a se ivi zorile, a se lumina de ziuă”: „se mugește a zi” (harta 494 pc. 478), cu forma *mugi*, întâlnită și într-un punct de anchetă din Oltenia (NALR – *Oltenia* II, harta 308 pc. 963).

aparitiei primelor semne ale zilei, perioada diurnă fiind dedicată desfășurării majorității activităților economice.

Pentru un toponimist, răspunsurile informatorilor la întrebări precum „La ce ziceți «vale»?”, „La ce ziceți «plai»?”, „La ce ziceți «măgură»?” sunt interesante pentru că surprind diferite sensuri ale acestor entopice. Desigur, răspunsurile trebuie preluate atent, pentru a ne feri de pericolul „resemantizării” despre care a atras atenția Dragoș Moldovanu (1985: 23–32). Din notele care însoțesc hărțile aflăm și alte entopice, sinonime (cu explicații privind eventuale diferențe între termeni), dar și unele toponime minore, valoroase pentru studiile despre numele de locuri.

Ideal ar fi ca și NALR–Mold.Bucov. V să fie consultat împreună cu alte două lucrări esențiale, *Date despre localități și informatori* și *Jurnal de anchetă*, care „prelungesc” și „acompaniază” atlasele NALR–Moldov.Bucov., oferindu-le, „mai cu seamă lingviștilor, o perspectivă totalizantă și integratoare asupra anchetei dialectale” (Botoșineanu, Minuț 2022: 77).

Volumul de față, ca și cele precedente, este rodul unui travaliu dificil de culegere a materialului și, ulterior, de transcriere, organizare și analizare a lui, pentru care autorii merită felicitări și încurajări; în egală măsură, el poate invita la o călătorie mentală în trecutul nu foarte îndepărtat al poporului român prin intermediul extraordinarei bogății a limbii sale. Nu în ultimul rând, prin varietatea materialului cuprins între copertele lui, care surprinde limba vorbită acum 60 de ani în regiunea nord-estică a României, *Atlasul* se dovedește a fi un instrument de lucru util pentru viitoare studii de istoria limbii, de sociolingvistică și dialectologie, de etnografie, istorie și toponimie.

Dorim să încheiem într-o manieră „circulară” această prezentare a ultimului volum publicat din seria NALR–Mold.Bucov., prin reluarea ideii că acesta, așa cum se prezintă în format „fizic”, este rodul unor proiecte de cercetare inovatoare în geolingvistica românească care au debutat la începutul anilor 2000 și care continuă inclusiv în zilele noastre, proiecte focalizate în direcția digitalizării cartografiei lingvistice românești. Premierile științifice realizate în centrul academic ieșean pe care le menționăm în debutul acestor rânduri au devenit o constantă în activitatea dialectologilor ieșeni din ultimii 20 de ani, existând inclusiv la ora actuală astfel de inițiative inovatoare. Mă refer aici la proiectul-pilot de geolingvistică românească *Atlasul lingvistic audiovizual al Bucovinei (ALAB)*¹¹, unul dintre primele de acest fel, inclusiv la nivel european, realizat în cadrul Departamentului de dialectologie și sociolingvistică al Institutului, care a debutat în 2010 și continuă în prezent (Olariu, Olariu 2018), dar în special la proiectul *eNALR. Moldova și Bucovina – resurse lingvistice în format electronic*, început în anul 2022 și prin care specialiștii ieșeni (lingviști și informaticieni) intenționează să realizeze o platformă complexă în format multimedia (audio + video) care să includă, pe lângă varianta electronică a celor cinci volume de atlas și trei volume de texte dialectale publicate până acum, inclusiv o hartă digitală interactivă cu statut „open acces” prin intermediul căreia se va putea consulta o bună parte din arhiva de etno- și sociotexte înregistrate în timpul anchetelor din anii ’60–’70 ai secolului trecut. În aceste condiții, proiectul eNALR va deveni un „muzeu digital” al graiurilor moldovenești dintre Carpați și Prut, care va fi util atât specialiștilor în domeniu, cât și publicului larg, interesat de componenta etnolingvistică a spațiului

¹¹ <https://www.philippide.ro/alab/>.

cultural dacoromânesc de la est de Carpați. Așteptăm, în consecință, cu viu interes rezultatele acestui nou proiect de cercetare, care, prin obiective și metodologie, (re)confirmă apetitul pentru inovație al dialectologilor de la Filiala din Iași a Academiei Române.

BIBLIOGRAFIE

A. SURSE

Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. V, material cules de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț și redactat de Stelian Dumistrăcel, Luminița Botoșineanu, Florin-Teodor Olariu, Veronica Olariu, Alexandru-Laurențiu Cohal, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022.

B. LITERATURĂ SECUNDARĂ

ARVINTE Vasile, DUMISTRĂCEL, Stelian, FLOREA, Ion A., NUȚĂ, Ion, TURCULEȚ, Adrian, 1987, *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina* (volumul introductiv), *Date despre localități și informatori*, București, Editura Academiei.

BOJAN, Maria, 1970, Numiri populare românești pentru Calea Lactee, *Cercetări de lingvistică*, XV, nr. 1, 63–71.

BOTOȘINEANU Luminița, MINUȚ Ana-Maria, 2022, Omagiu lui Stelian Dumistrăcel: jurnalul de anchetă dialectală ca paratext, *Anuar de lingvistică și istorie literară*, LXII, 63–78 (http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2023/03/ALIL_2022_Botosineanu_Minut.pdf).

BUTNARU Daniela, 2017, recenzie la Cristina Florescu (ed.), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, în *Diacronia*, nr. 6 (<https://www.diacronia.ro/ro/journal/issue/6>).

COLCIAR Rozalia, 2018, *Termeni pentru „Calea Lactee” pe baza NALR*, (în:) *Lucrările celui de-al XVII-lea Simpozion internațional de dialectologie (Cluj-Napoca, 8–9 septembrie 2016)*, Veronica–Ana Vlasin, Dumitru Loșonți, Nicolae Mocanu (ed.), Cluj-Napoca, Argonaut-Scriptor, 87–98.

DUMISTRĂCEL Stelian, 1978, Termes pour les formes de relief. Le rôle de la variable géographique, *Revue de linguistique romane*, t. 42, n° 167–168, 293–306.

DUMISTRĂCEL Stelian, 1997, *Jurnal de anchetă*, (în:) Stelian Dumistrăcel, în colaborare cu Doina Hreapcă și Ion-Horia Birleanu, *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Iași, Editura Academiei Române.

FLORESCU Cristina (ed.), 2015, *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

MLADENOVA Darina, 1998, Cercetare etnolingvistică asupra denumirilor balcanice ale Căii Lactee, *Sud-Estul și contextul european. Buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene*, București, n° 9, 43–52.

MOLDOVANU Dragoș, 1985, Un fenomen ignorat în anchetele dialectale: resemantizarea toponimelor, *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XXX, 23–32.

OLARIU Florin-Teodor, OLARIU Veronica, 2018, Geolingvistica românească în format multimedia: Atlasul lingvistic audiovizual al Bucovinei (ALAB), *Anuar de lingvistică și istorie literară*, LVIII, 73–88 (<http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2020/10/FLORIN-TEODOR-OLARIU-VERONICAOLARIU-Geolingvistica-rom%C3%A2neasc%C4%83-%C3%AEn-format-multimedia-Atlasul-lingvistic-audiovizual-al-Bucovinei-ALAB.pdf>).